

„PO OBOU STRANÁCH BALKÁNU“ – HISTORICKÉ, FOLKLORNÍ A LITERÁRNÍ ÚHLY POHLEDU

HISTORIE PLOVDIVU V ZRCADLE LEGEND A POVĚSTÍ

Bc. Alexandra Kálesová
Univerzita Karlova v Praze

PhDr. Jaroslav Otčenášek, Ph.D.
doc. Ginka Bakardzhieva, Ph.D.

Plovdiv je druhým největším městem Bulharska ležícím v západní části Hornothrácké nížiny. Město sedmi kopců, jak se mu také říká, několikrát změnilo svůj název v důsledku reflexe různých historických událostí: *Eumolpia*, *Filippopolis/Pulpudeva*, *Trimontium*, *Paldin*, *Filibe*. Písemné prameny z 15.–17. století uvádějí, že Slované město nazývali *Plovdin*. Od 17. století se objevuje název Plovdiv, jak ho již známe dnes. Jasné vysvětlení, jak slovanský název *Plovdin* vznikl, neexistuje, badatelé nejsou stejného názoru. Někteří poukazují k thráckému jménu *Pulpudeva*, ale z něj se dá pouze vyvést nynější název *Plovdiv*. Dále se v některých staroslovanských spisech objevuje přeložené jméno města z řečtiny – *Filipov grad*. (Jireček 1888: 95; BEP 1999: 357).

Plovdiv se vyvíjel pod různými kulturně-historickými vlivy, a proto se v naší práci budeme věnovat stopám, které zde zanechali Thrákové, Římané, Bulhaři, Byzantinci a osmanská nadvláda. Město disponuje barvitou historií a širokou škálou památek. V dějinách se zde také objevila celá řada etnik, která svým kulturním životem i tradičními zvyky spoluvytvářela pestré dějiny města a jeho neopakovatelný charakter. Proto se podíváme na jeho zobrazení dějin ve slovesném folkloru a lidové slovesné tradici města obecně. Práce zahrnuje období od založení města Plovdiv až po jeho dobytí Osmany.

Excerptované zdroje

Pověsti a legendy o Plovdivu jsme našli v cestopisech, kronikách, folklorních sbírkách, tištěných a elektronických publikacích, literárních interpretacích a dalších. Především však vycházíme z postřehů Konstantina Jirečka, českého balkanologa, a jeho díla *Cesty po Bulharsku* (1888). Dalším velice důležitým východiskem pro nás byly knihy historika a rodáka z Plovdivu Nikola Alvažieva: *V senkíte na drevnija Plovdiv* (2019), *Plovdivska chronika* (2019) a *Starinni čerкви v Plovdiv* (2020). Prostřednictvím pohledů obou autorů získáváme ucelenější obraz města, viděného jak očima cizince, který nějakou dobu pobýval v Bulharsku, tak i očima badatele narozeného v Plovdivu.

Termíny slovesného folkloru

V této besedě si ujasníme některé termíny slovesného folkloru, jelikož je to nezbytné pro práci s našimi konkrétními texty lidové slovesnosti, a podíváme se na interpretaci jednotlivých příběhů, kde si mimo jiné vysvětlíme i názvy sedmi plovdivských kopců.

Vyprávění je podstatou folkloru. Slouží jednak k zábavě, ale i k určité formě komunikace, kdy si lidé mezi sebou mohou vyměňovat své názory. Používá se také pro zprostředkování informací a zkušeností mezi generacemi i mezi vrstevníky.

Do vyprávění řadíme folklorní (lidovou) prózu, která se dělí na dvě části. První část tvoří pohádky, kam řadíme různé druhy, jako je např. zvířecí, kouzelná, žertovná aj. pohádka. Spadají sem i legendární pohádky, které obsahují jednak prvky pohádky, jednak lidové legendy. Druhou částí je nepohádková próza, která má za úkol objasnit fungování okolního

světa, jeho smysl a přiblížit dějiny. Patří sem lidové legendy, pověsti, vč. přechodného útvaru legendární pověsti a vzpomínková vyprávění – memoráty (Baeva, Otčenášek 2013: 52–54).

Legenda objasňuje fungování světa od jeho stvoření až po jeho očekávaný konec, tzn. vznik různých předmětů, jevů, bytostí a jejich proměny. Zahrnuje také morální normy a důležitost jejich dodržování. Hlavní podstatou legendy je zázrak, který se neobejde bez zásahu nadpřirozených sil. Mezi druhy legend patří **etiologická legenda**, také nazývaná příčinná. Jedním z jejích poddruhů je **etymologická legenda**, která objasňuje název, pojmenování něčeho, funguje tedy v konkrétní rovině na rozdíl od mnoha obecnějších etiologických legend (Baeva, Otčenášek 2013: 22).

Pověst je ve slovesném folkloru vnímána jako odraz „lidová historie“. Jejím úkolem je předat znalosti o minulosti a udržet vzpomínku na minulost. Pro pověst je tedy příznačná informativnost a konkretizace místa, času a postav. V bulharském folkloru se dělí do tří hlavních skupin. První skupinu tvoří pověsti o obcích a místech, které vyprávějí o založení vesnice nebo vysvětlují toponymii (jména zeměpisných a kulturních objektů), proto se také mohou označovat jako toponymické pověsti. Často se v nich proplétají historická fakta s legendárními motivy. Druhou skupinou jsou pověsti o událostech a osobách, kde základní skupina příběhů je spojena s epickým hrdinou a často přímo souvisí s lidovým eposem. Třetí skupinou jsou rodové pověsti, které fungují jako rodová historie. Hlavní témata jsou spojená se zakladateli rodu a zakládáním obcí. (Baeva, Otčenášek 2013: 64–65).

Dalším významným druhem především současné narativity jsou **městské (současné) pověsti**. V městských pověstech jde o vyprávění nezvyklé příhody, která je podaná jako reálný případ ze současnosti. Předává se ústní, písemnou i elektronickou formou. Děj se odehrává v dnešních větších městech (proto název). V Bulharsku tento termín zatím není zcela akceptován, a proto se používá zřídka. Podobným útvarem jsou strašidelné historky (strašilky) fungující v rámci dětského folkloru (Baeva, Otčenášek 2013: 58–59).

Kromě ústní lidové slovesnosti, která je charakteristická tím, že nemá autora a předává se od člověka k člověku, se mezi našimi sebranými útvary vyskytuje i jedna **autorská pověst**, srov. *Pověst o sedmi kopcích a Matčina kletba* (Каралийчев 1982: 185–188). Podíváme se nyní na interpretaci jednotlivých legend, pověstí a jejich forem a na konec si objasníme jejich funkce.

Interpretace vybraných legend a pověstí

U slovesného folkloru nelze často jednoznačně říct, o jaký typ se jedná, neboť dochází k tzv. žánrové interferenci. Naše řazení je proto nutné brát s jistou rezervou. Příznačné pro slovesný folklor je také to, že neexistuje pouze jedna varianta příběhu, jednotlivé verze se mohou lišit jen v detailech, někdy ale i v podstatě příběhu samotného. To uvidíme například u pověsti spojené s Hisar kapijí, ale i u jiných. Nyní se můžeme podívat na jednotlivé příběhy a pokud možno je zasadíme do historického kontextu.

Pověst o osidlování Plovdivu (Баева, Тончева 2022: 8) – tento příběh můžeme považovat za etymologickou legendu, protože vysvětluje původ města: *Eumolp* se tam usadil a jako první založil osadu, proto je její první název *Eumolpia*. Zároveň má příběh i charakter legendární pověsti. Legendární prvky se zde objevují v podobě boha Poseidona, mýtického obra Balkána a pak je zde i kletba a proměna v kopce. Také *Eumolp* je synem boha a obyčejné dívky, tudíž zde stojí mezi nadpřirozeným a reálným světem. Víme, že je to zasazeno na území kolem řeky Marice, kde se nacházelo území Thrákie, takže je *Eumolp* brán za hrdinu thráckého původu. Čas ovšem přímo konkretizován není. Můžeme jen předpokládat, že příchod *Eumolpa* a založení města se měly odehrávat v období před nebo během příchodů Thráků. Zde ale spojitost s historickým kontextem chybí.

Uvedená interpretace od Baevy a Tončevy je upravena hlavně pro dětské čtenáře, a proto používá dnešní názvy *Marica* a *Balkán*. V jiných variantách této legendy či v dalších publikacích se setkáme s názvy řeky *Hebros* a pohoří *Haemus* (příp. s obrem Haemem, viz Николова, Генев 2013: 420).

Kromě Eumolpa se z thráckého období objevují i postavy Salmoxis a Orfeus z řecké mytologie. Alvadžiev však tyto hrdiny spojuje přímo s Plovdivem, neboť byly údajně thráckého původu, a právě Thrákové stojí za založením města.

Legenda o sedmi kopcích (podle motivů *Matčina kletba* od Angela Karalijčeva)¹ – zde jde o etiologickou pověst, kde se historická fakta mísí s legendárními motivy (kletba, proměna v kopce), což je pro pověsti tohoto typu příznačné. Děj je zasazen do období, kdy město patřilo Makedoncům. To se dozvídáme díky zmínce, že Alexandr se svou armádou územím prošli, a pak se dále vydali na východ. Víme, že Alexandr se svou armádou opravdu do města přišel několik let po smrti svého otce Filipa II., ale nezdržel se dlouho proto, aby mohl pokračovat v dobývání území dále na východě. Když se tedy v pověsti zmiňuje, jak město napadal nepřítel, z historického kontextu můžeme předpokládat, že šlo o nájezdy Keltů, možná dokonce i Římanů. Je těžké odhadnout, kdy se do města mohl vrátit babylonský vládce thráckého původu, který se přidal k Alexandrovým výpravám. Proměna jeho karavany v kopce se měla odehrát před příchodem Římanů. Toto se ovšem s historickým kontextem vylučuje, protože víme, že tou dobou už na kopcích existovala thrácká opevnění. Pravděpodobnější příčina objevení se kopců, z hlediska plynutí času, se proto vyskytuje v pověsti o osidlování Plovdivu, byť se stále jedná jen o folklorní interpretaci.

Historiky vztahující se ke kopci **Bunardžik** jsou spojené s muslimskými hroby. V období osmanské nadvlády právě tam vznikaly turecké hřbitovy, místo tedy s reálným historickým kontextem spojené je. Co se týče samotných příběhů, mají charakter dobových městských legend (pověstí). Obsahem historek jsou příhody vypadající jako skutečné – jako například svědectví, že na tomto místě někdo viděl ducha apod. Název kopce je odvozen od slova *bunar*² – na jeho vrcholu se nacházel pramen, studna. Jak píše K. Jireček, *za ruské okupace se zde tančívalo na oficírských bálech při měsíčku a pochodních. Nyní na něm stojí ruský pomník z války, vysoký bílý obelisk.* (Jireček 1888: 89). Kromě tohoto pomníku se na vrcholku tyčí památník Rudé armády v podobě vojáka, který je nazýván *Aljoša*, podle něj tak začalo mnoho obyvatel tomuto kopci říkat.

Typickou legendární a zároveň historickou pověstí je příběh spjatý s koněm královice Marka, který zanechal stopu na kopci po něm pojmenovaném – **Markovo tepe** (Алваджиєв 2019a: 32). Historický kontext zde žádný není, pouze jej můžeme časově spojit se životem královice Marka, tedy s dobou 14. století, popř. s následujícím obdobím. Název Markovo tepe prý souvisí s umístěním jeho hrobu. (Jireček 1888: 89). Tento kopec již neexistuje, byl odstraněn a nyní je na jeho místě postaveno obchodní centrum.

Džendem tepe je nejvyšším bodem ve městě. V dávných dobách se zde přinášely oběti dryádám (lesním nymfám) a proto se mu říkalo *Vrch dryád*. Za osmanské nadvlády mu začali říkat Džintepe (vrch duchů). To se postupem času změnilo na Džendemtepe (z tur. çehennem/çehennemde, tj. pekelný vrch, viz Jireček 1888: 89). Říkali mu také Čigdemtepe (kopec krokusů), ale tento název se neujal. (Алваджиєв 2019a: 16). Dnes se mu říká Mládežnický vrch (Mladežki chalm), takto pojmenován byl v roce 1950 jako upomínka na mládežnické brigády, které vybudovaly panoramatickou cestu na vrchol.³

Název **Sahat Tepe**⁴ je odvozen od hodinové věže postavené v 17. století, která se dochovala dodnes. Někdy se můžeme setkat i s názvem *Orfeův vrch*, podle pověsti o Orfeovi,

¹ Dostupné z <<https://www.visitplovdiv.com/bg/node/168>>.

² Z tur. *bunar* ‘studna, pramen’ (БЕР 1971: 90, dostupné z <<http://ibl.bas.bg/ber/>>).

³ Dostupné z <<https://lostinplovdiv.com/bg/places/младежки-хълм-тепето-с-много-имена>>.

⁴ Z tur. *saat* ‘čas, hodiny’ (БЕР 2002: 516)

který na tomto kopci sedával a hrál (Алваджиев 2019б: 54-55). Tento název ovšem není tolik rozšířený.

Starobylé město vzniklo na třech kopcích poblíž řeky Marice, a proto ho Římané začali nazývat **Trimontium**. Jsou to kopce Nebet, Džambaz a Taxim tepe. Až dosud se jedná o nejhustěji zastavěnou část města.

Džambaz tepe je nejširším a nejvyšším z těchto tří kopců. Název vychází z tur. *çambaz* – ‘akrobat’, tj. *kopec akrobatů*, anebo ‘kejklíř’, tj. *pahorek kejklířův* (srov. Jireček 1888:88; БЕР 1971: 354). Při různých městských slavnostech totiž akrobaté lezli po strmém svahu tohoto kopce (Алваджиев 2019а: 16).

Nebet tepe – pojmenování vycházelo z dřívějšího tureckého slova pro stráž. Bylo to nejspíše proto, že tam v té době ještě stála vojenská pozorovatelná z římského období. (Алваджиев 2019а: 16). Z tohoto kopce byl totiž nejlepší výhled na celé město, zejm. při vyhlížení nepřitele.

Taxim tepe je z těchto třech kopců nejnižší. Název vychází ze starého tureckého slova *taxim* ‘vodojem’ (Jireček 1888: 88). Je to spojeno s římským potrubím, protože se na tomto místě sbíhala všechna voda a následně se rozdělovala do různých částí města. V první polovině osmanské nadvlády se mu ale nejdříve říkalo *Saraitepe* (tur. *saray* ‘palác, rezidence’, БЕР 2012: 495), neboť tam byly pozůstatky větších obydlí a dřívějšího paláce. Za doby obrození se mu také říkalo *Kesjakovo tepe*, podle plovdivského rodáka Todora Kesjakova (1831–1894), jehož dům stál na vrcholu tohoto kopce. Ovšem tento název se též neujal. (Алваджиев 2019а: 16).

Jak byly obnoveny Alexandrijské hry? Přímou s historickým obdobím Římanů je svázán plovdivský příběh o tom, jak do města přijel císař Caracalla, a právě zde se mu ve snu zjevil Alexandr Veliký. Především šlo o přání Alexandra, aby byly na jeho počest obnoveny hry nesoucí jeho jméno na místním stadionu a po Thrákii vztyčeny sochy. Je těžké říci, jak moc se tato historická pověst opírá o skutečné události. Jako možný důkaz nám mohou sloužit nalezené mince znázorňující obnovení Alexandrijských her shromážděním představitelů všech thráckých obcí⁵. (Алваджиев 2019б: 154).

Název **Hisar kapija** – jedno z ikonických míst ve staré části města – znamená „pevnostní brána“⁶. Na internetu se však můžeme setkat s publikacemi (zpravidla anonymními a bez specifikovaných zdrojů), v nichž jsou ve formě legend prezentovány výklady podivného charakteru, pravděpodobně pro zvýšení atraktivity. Jedna elektronická publikace⁷ například vypráví, že Hisar kapija byla pojmenována po sestře Filipa Makedonského. Text vnímáme jako zavádějící kompilaci etymologických legend spojených s vesnicí Hisarja. Důkazem toho jsou dva příběhy: *Proč je vesnice Hisarja malá* (Романска, Огнянова 1963: 184) a *O mohyle Jaraktepe* (Ibid., 209), které se liší pouze v některých detailech, ale zásadně se neshodují s výše uvedeným výkladem.

Legenda o svatých 38 plovdivských mučednících vypráví o prvních stoupcích křesťanství z Trimontia a jeho okolí. Jejich duchovní volba byla v rozporu s politikou vlády Diokleciána (284–305 n. l.) a pohanskou vírou Říma, a proto za to byli popraveni. Asi 30 let po jejich mučednické smrti byl na místě jejich popravy (vedle Hisar kapije) vystavěn chrám k uctění jejich památky. Později byl tento chrám zasvěcen sv. Konstantinovi a jeho matce Heleně (Алваджиев 2020: 106–107).

⁵ koinon Thracon

⁶ Z tur. *hisar* ‘pevnost, opevnění’ (Jireček 1888: 93) a tur. *kapı* ‘vrata, vysoká brána se střechou nahoře’ (БЕР 2012: 220).

⁷ Dostupné z

<https://www.peika.bg/statia/Istoriyata_i_legendata_za_Hisar_kapiya_v_Plovdiv_l.a_i.105444_hisar_kapiya_legendata_plovdiv_v_za.html>.

Пověst o dobytí města Plovdiv sultánem Muradem – tato pověst vychází přímo z historického kontextu, kdy opravdu došlo k obsazení města. Podle historických údajů se to odehrálo v roce 1364 (Романска, Огнянова 1963: 417). Když Osmané vytáhli na Plovdiv, vedl je sultán Murad, který s sebou vzal i svou ženu Marii, oblíbenou bulharskou kněžnu, dceru cara Šišmana. Město se jim silou dobýt nedařilo, a tak Murad prohlásil, že pokud se Plovdiv nevzdá, zabije jejich milovanou kněžnu (tzn. svou vlastní ženu). Bulhaři se shodli na tom, že Muradovi vyhoví a otevřou své brány. Mezitím však na pomoc Bulharům přijelo několik srbských čet a zabránily jim Plovdiv vydat. A tak Murad splnil svou výhrůžku a zabil svou manželku kněžnu Marii. Aby se Bulhaři pomstili Srbům, protože kvůli nim zemřela jejich kněžna, pustili Murada v noci do města a dovedli ho k srbským tábořištím. Murad srbské čety ve spánku všechny pobyl a bulharští bojaři dostali alespoň nějaká privilegia v již Osmany dobytém městě (Каравелов 1984: 402–404).

Legenda o řekách Marica, Arda a Tundža (Баева, Тончева 2022: 66–68), kterou můžeme zároveň definovat jako etiologickou pověst, byla do práce zahrnuta, jelikož je Marica pro Plovdiv a jeho identitu velmi důležitá. Je zde motiv kletby a také motiv Božího trestu. Konkrétní čas ani místo (kromě Drinopolu, kde se řeky slévají) uvedeny nemáme, tudíž se nemohou pojit ani s žádným historickým kontextem, děj se však evidentně odehrává v tzv. mýtickém čase.

Funkce legend a pověstí

Uvedené texty jsou jistě pěknou ukázkou způsobu, jak se naši předci pokoušeli vysvětlit a interpretovat přírodní zvláštnosti (sedm kopců v jinak rovinnatém kraji), nezvyklá či nejasná jména (Hisar kapija) atd. Plnily funkci zábavnou i poznávací, kdy lidé tímto způsobem vyprávěli historii, poznávali svůj rod a tradice s ním spojené. Byť se nám dnes mnohé z těchto pověstí a legend zdají značně naivní, neznamená to, že stále neplní např. zábavnou či propagační funkci (v oblasti turistiky).

Seznam použité literatury:

- Алваджиев 2019а:** Алваджиев, Н. *Пловдивска хроника*. Пловдив: Летера, 2019.
- Алваджиев 2019б:** Алваджиев, Н. *В сенките на древния Пловдив*. 2-ро изд. Пловдив: Летера, 2019.
- Алваджиев 2020:** Алваджиев, Н. *Старинни черкви в Пловдив*. Пловдив: Летера, 2020.
- БЕР:** Български етимологичен речник. Авт. кол. София: БАН. <<http://ibl.bas.bg/ber/>>.
- Баева, Тончева 2022:** Баева, В., В. Тончева. *Предания и легенди от България*. София: Пан, 2022. Легенда за заселването на Пловдив, Легенда за реките Марица, Арда и Тунджа.
- Иречек 1974:** Иречек, К. *Пътувания по България*. София: Наука и изкуство, 1974.
- Каравелов 1984:** Каравелов, Л. *Събрани съчинения в дванадесет тома*. Том 4. София: Български писател, 1984, с. 402–404.
- Каралийчев 1982:** Каралийчев, А. *Приказен свят*. Том 2. София: Български писател, 1982.
- Николова, Генов 2013:** Николова, Р., Генов, Н. *1000 страници България*. София: Сиела, 2013.
- Романска, Огнянова 1963:** Отбрали и ред. Романска, Ц., Е. Огнянова. *Народни предания и легенди*. София: Български писател, 1963.

Baeva, Otčenášek 2013: Otčenášek, J., V. Baeva. (eds.). *Slovník termínů slovesného folkloru Bulharsko / Речник на термините от словесния фолклор. България*. Praha–Sofie: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., 2013.

Jireček 1888: Jireček, K. *Cesty po Bulharsku*. Praha: Matice česká, 1888.

Rychlík 2016: Rychlík, J. a kol. *Dějiny Bulharska*. 3. vyd. Praha: NLN, 2016.